

Det uppfostrande rummet

Om individualiserande teknologiers materiella kultur

Johannes Fredriksson

Doktorand vid Historiska institutionen

(i samarbete med Nationella forskarskolan i utbildningshistoria)

Uppsala universitet

Bidrag till konferensen "Nordic perspectives of lifelong learning in the new Europe", Åbo, 15-17e mars, 2007.

E-post: Johannes.Fredriksson@hist.uu.se

Telefon: 018-471 15 57

Inledning

Allt sedan 1980-talet har individen och dess frihet i det moderna samhället problematiserats av en växande litteratur som tar sin utgångspunkt i begrepp som genealogi, nutidshistoria och framförallt styrningsrationalitet (governmentality). Med utgångspunkt i en fransk kontinentalfilosofisk och vetenskapshistorisk tradition samt anglosaxisk politisk filosofi har en mängd undersökningar åstadkommit som belyst hur individer styrts mindre genom begränsningar av deras frihet, och mer genom att skapa ansvarsfulla och självständiga individer. Denna form av maktutövning genom "technologies of the self" eller "individualizing technologies" har studerats i relation till bland annat sexualitet, utbildning, fattigvård, kriminalpolitik, hälsovård och bostadspolitik.¹ I detta paper är det min avsikt att uppmärksamma de rumsliga och materiella aspekterna av dessa individualiserande teknologier, deras "governmateriality" om man så vill. Utgångspunkten för mitt paper är Sverige och den svenska förskolan under första hälften av 1900-talet.

Governmentality och material culture

Detta paper är ett försök att kombinera studiet av governmentality med de senaste årens uppsving i intresset för utbildningens materiella kultur (material culture) inom anglosaxisk utbildningshistoria. Begreppet governmentality har i litteraturen givits en rad olika definitioner. Det har kopplats till begrepp som nutidshistoria, genealogi och diagnos och sålunda givits olika tyngdpunkter.² Governmentality har således kommit att bland annat avse en strävan efter att med hjälp av historiska exempel belysa

¹ Se exempelvis Kenneth Hultqvist & Kenneth Petersson, *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik. texter om maktens mentaliteter, pedagogik, psykologi, medicinsk sociologi, feminism och bio-politik*, Stockholm 1995 och Jonas Larsson, "Ordalek och styrningskonst", *Historisk tidskrift* 2005:3 och där anförd litteratur.

² Ibid.

moderna problematiker och att analysera historisk förändring i termer av kontinuitet, diskontinuitet och upprepning. I detta paper används begreppet för att beskriva ett perspektiv som uppmärksammar maktutövning som individualiserande teknologier: ett perspektiv som uppmärksammar hur människor på olika sätt görs till individer som styr sig själva. Det som jag avser att utföra är alltså en analys av en maktutövning som till skillnad från disciplinen inte avser att kontrollera och reglera barnens beteenden med utgångspunkt från yttre rörelsescheman och signaler, utan i stället verkar genom att förse barnen med frihet och möjligheter.

Några analyser med liknande utgångspunkter har gjorts av maktutövningen i förskolan.³ De främsta av dessa har gjorts av Kenneth Hultqvist. I sin avhandling och senare publicerade artiklar har Hultqvist studerat de grundläggande strukturer som karaktäriserade förskolans pedagogik under 1900-talet, och har därvidlag kunnat visa på hur förskolan kommit att karaktäriseras av en ny betoning på frihet. Hultqvist visar på hur barnet inte längre ska tvingas och kontrolleras, utan i stället ska uppmuntras till att styra sig själv i enlighet med förskolans normer och värderingar.⁴

Med hjälp av de studier som gjorts av utbildningens materiella kultur är det min avsikt att bidra till studiet av governmentality i allmänhet och förskolans individualiserande teknologier i synnerhet. Kännetecknande för dessa undersökningar av materiell kultur är nämligen att de koncentrerar sig på de materiella strukturer som sällan uppmärksammas i governmentality-studier där det framförallt är idéerna bakom de individualiserande teknologierna som uppmärksammas. I fokus för detta perspektiv står föremål, rum och arkitektur. Studiet av materiell kultur kan ses som en kritik av en utbildningshistoria som betraktat utbildningens materiella kultur endast som en bakgrund och inte som en väsentlig del av densamma.⁵ Liksom studierna av governmentality har också studiet av materiell kultur en stödjepunkt i Michel Foucaults arbete. Men där studiet av styrningsmentaliteter koncentrerar sig på Foucaults sista verk, så tar analysen av materiell kultur sin utgångspunkt i Foucaults analyser av maktutövning i *Övervakning och straff*, där Foucault på välbekanta sidor bland annat beskriver panoptikons arkitektoniska utformning.

³ Se Kenneth Hultqvist, *Förskolebarnet. En konstruktion för gemenskapen och den individuella frigörelsen. en nutidshistorisk studie om makt och kunskap i bilden av barnet i statliga utredningar om förskolan*, Stockholm 1990; Kenneth Hultqvist, "A history of the present on children's welfare in Sweden: From Froebel to present-day decentralization projects", i Thomas S. Popkewitz & Marie Brennan (red), *Foucault's challenge: discourse, knowledge, and power in education*, 1998, s 99f; Charlotte Tullgren, *Den välreglerade friheten. Att konstruera det lekande barnet*, Malmö 2003; Jo Ailwood, "Genealogies of governmentality. Producing and managing young children and their education", *The Australian Educational researcher* 2004:31.

⁴ Hultqvist, *Förskolebarnet. En konstruktion för gemenskapen och den individuella frigörelsen. en nutidshistorisk studie om makt och kunskap i bilden av barnet i statliga utredningar om förskolan*, ; Hultqvist, "A history of the present on children's welfare in Sweden: From Froebel to present-day decentralization projects", s 99f.

⁵ Catherine Burke, "Containing the school child. Architectures and pedagogies", *Paedagogica historica* 2005:41, s 489.

Den perspektivförskjutning som studiet av materiell kultur innebär får dock enbart betraktas som en sådan. Syftet med studiet av materiell kultur får inte missförstås. Avsikten med dessa studier är, som Martin Lawn och Ian Grosvenor påpekat, inte att analysera föremål i isolering. Man utgår inte från dikotomier i termer av föremål – människor eller idéer – människor. Man ser således inte enbart till föremålets utformning, utan analyserar hur dessa givits mening, använts och blivit en del av olika former av offentlig fostran.⁶ Studier har i denna anda bland annat gjorts av rektorskontor, skoluniformer och skolbänkar.⁷

Till dessa studier fogas detta paper om de individualiserande teknologiernas materiella struktur i de svenska förskolorna. Jag tar min utgångspunkt i 1900-talets första hälft, och de ansträngningar som gjordes under första hälften av 1900-talet för att förbättra förskolornas lokaler. Det var första gången som enskilda förskolor fick hjälp av kommun och stat i denna strävan, och tillsammans definierade de ett förskolerum som var utgångspunkten när förskolorna under 1950- och 1960-talet spreds över landet. Min undersökning utgår från ett material från perioden 1930-1950, då diskussionen kring förskolans materiella struktur var som störst. Värt att betona är att det rör sig om ett normativt material, som jag beskriver med utgångspunkt från några av samtidens viktigaste dokument. Det som beskrivs i detta paper är förskolan såsom den enligt samtida bedömare borde vara. Inte förskolan som den egentligen var. Det är en historia som får skrivas vid ett annat tillfälle.

Förskolans rum

Just så skulle jag vilja hade det, tänker nog varje barnträdgårdsledarinna, som sett Fröbel-institutets nyaste barnträdgård, Fröbelgården.⁸

I samarbete mellan Norrköpings stad och allmänna arvsfonden färdigställdes ett tvåvåningshus vid norrlandsgatan i Norrköping som enligt en beundrande artikel har allt vad en förskola behöver. Artikelförfattaren inleder sin vandring genom förskolan vid ingången. Från barnträdgårdens östra gavel kommer man in i en liter tambur, där barnens olika redskap (krattor, spadar etc.) finns upphängda. Tamburen fortsätter sedan med en bred och ljus korridor som nästan genomkorsar hela huset. Här finns hyllor och krokar för barnens ytterkläder, försedda med blom- eller djurmotiv. Här finns också ett tvättställ och fönster ut till rummen som vätter mot korridoren. Genom dessa kan lärarinnorna få överblick över barnen, enligt artikelförfattaren, även om de befinner sig i mer än ett rum samtidigt.

På ena sidan av korridoren ligger en rad rum som är nödvändiga för barnträdgårdens verksamhet. Här finner vi expeditjonsrum, kök, förrådsrum och

⁶ Martin Lawn & Ian Grosvenor, "Introduction. The materiality of schooling", i Martin Lawn & Ian Grosvenor (red), *Materialities of schooling: Design - technology - objects - routines*, Oxford 2005a, s 7.

⁷ Se bidrag i Martin Lawn & Ian Grosvenor, *Materialities of schooling: Design - technology - objects - routines*, Oxford 2005b.

⁸ G M, "Fröbelföreningens i Norrköping nya barnträdgård", *Barnträdgården* 1933:2, s 89.

toaletter. På andra sidan har själva barnträdgårdens lokaler inretts. Två av dessa är hörnrum och mellan dem finns en större leksal. Hörnrummen är trevligt inredda med bord, stolar och förvaringsskåp, och är dekorerade med Elsa Beskows och John Bauers bilder. Det ena hörnrummet kan förenas med leksalen för att på så sätt erhålla en större samlingslokal. Rummens fönster är placerade på lagom höjd för barnen, och fyllda med grönskande växter. Lekrummet är öppet inrett med bänkar som kan skjutas ihop.

Som exempel på hur en förskola skulle se ut vid mitten av 1900-talet är Fröbelgården i Norrköping ganska representativ för de lokaler som rekommenderas av bland annat Svenska Fröbelförbundet, Socialstyrelsen och HSB. Nedan är det min avsikt att närmare studera de materiella tekniker som kännetecknade dessa rum, och som syftade till att skapa barn som själva deltog i sin underordning och fostran. I syfte att belysa dessa kommer jag att studera tre olika slags tekniker: möjliggörande, stimulerande och kontrollerande tekniker. Med andra ord kommer jag att redogöra för de materiella tekniker som avsåg att göra det möjligt för barnen att själva delta i sin egen fostran, som syftade till att uppmuntra barnen till att själva delta i sin egen fostran samt de tekniker genom vilka barnens deltagande i förskolans fostrande verksamhet kontrollerades.

Det fria rummet

Karaktäristiskt för vårt moderna samhälle är enligt Nikolas Rose frihet. Inte frihet i betydelsen frihet från makt, utan frihet som ett sätt att styra en befolkning. Det är ett samhälle där till exempel arbetarklassen inte har befriats utan där de görs till fria arbetare på en fri arbetsmarknad där de med egen fri vilja väljer att göra sitt bästa på arbetsplatsen.⁹

Kännetecknande för förskolans materiella kultur var en långtgående strävan efter att skapa barn ett barn som själva självständigt deltog i sin egen fostran. Lärarinnan skulle inte ständigt behöva hjälpa eller säga till barnet, utan det skulle själv delta i sin egen fostran. Grundläggande i denna strävan var de olika materiella tekniker som avsåg att underlätta och göra det praktiskt möjligt för barnen att delta i sin egen fostran. I sin allmänna form formuleras denna princip väl av Maria Moberg och Erik Böttiger. Enligt dem ska förskolans inredning och lokaler i allt avpassas till barnens proportioner för att barnen ”så långt som möjligt skola hjälpa sig själva”.¹⁰

Förskolans kapp-, lek- och arbetsrum

I de konkreta planerna för förskolans lokaler som presenteras i mitt material tar denna princip sig olika uttryck. Vi ser den i beskrivningar av barnens kapprum där barnen ges möjlighet till att själva öva sig i att ta på och av sig sina ytterkläder och skor. Enligt

⁹ Nikolas Rose, *Towards a critical sociology of Freedom: an inaugural lecture*, London 1992, s 3.

¹⁰ Erik Böttiger & Maria Moberg, *Barnträdgården och dess betydelse för småbarnsåldern*, Stockholm 1936, s 19.

HSB borde kapprummen om möjligt vara placerade vid en av förskolans ytterväggar och vara försedda med fönster. De inreds lämpligen med kapphyllor och skohyllor. För att kapprummet ska kunna användas av barnen själva så placeras kapphyllorna 1,25 meter över golvet för barnen mellan tre och sju år, samt 1,15 meter över golvet för två till treåringar. Att kapprummet är barnens plats understryks också med hjälp av bomärken som förser varje barn med sin egna plats för ytterkläder och skor.¹¹

Vi ser denna strävan efter att göra barnen involverade i sin egen uppfostran också i barnens lek- och arbetsrum. Den tar sig uttryck i lekrummets stolar och bord som liksom kapprummets inredning är anpassade till barnens storlek, för att barnen på så vis kan klara sig själva sin lek och sysselsättning. Den storlek som här rekommenderas är den som passar barnen. Enligt socialstyrelsens råd och anvisningar, så bör stolarna vara så låga att barnet i sittande ställning kan hålla båda fötterna mot golvet utan att knäna är uppdragna, och borden ska vara så låga att barnen ska kunna lägga sina underarmar på bordet utan att spänna sina skuldror.¹² Här tar, som vi ser, även ett intresse för barnen hållning och hälsa sig uttryck.

Förskolans strävan efter barn som själva kan delta i sin fostran uttrycks även i de skåp och hyllor som ska karaktärisera lek- och arbetsrummen. I dessa förvaras lek- och sysselsättningsmaterial i öppna, fack, lådor och skåp med dörrar. I en artikel beskriver Maria Moberg materialhyllan som barnträdgårdens viktigaste möbel.¹³ Materialhyllan bör enligt Moberg ha olika egenskaper. Dels bör den vara lättillgänglig, vilket åstadkoms genom bland annat öppna fack placerade på en lämplig höjd för barnen. En avsikt med detta är att barnen själva ska kunna identifiera olika leksaker och sysselsättningsmaterial, och själva kunna plocka fram det och använda sig av det.¹⁴

Materialhyllan ska också bidra till att stödja barnens självreglering genom sina olika fack och hyllor som alla är avsedda för olika innehåll. Syftet med denna utformning av materialhyllan, är att barnen själva ska kunna ställa tillbaka saker på dess rätta plats. Enligt Moberg kan en välordnad materialhylla på detta sätt öva barnen i bland annat ordning, organisation och hänsyn, och poängen med materialhyllan är att detta inte sker genom tvång, utan ”på frivillighetens och självverksamhetens väg”.¹⁵

Toaletten och det självständiga barnet

Ett gott exempel på hur förskolans materiella kultur bidrar till att göra det möjligt att involvera barnen i förskolans verksamhet är förskolans toaletter. De toaletter som beskrivs i mitt material är i många avseenden inget anmärkningsvärt. Det toaletterum som förespråkas är ljusst, rymligt och hygieniskt. Tillfredsställande ventilation,

¹¹ Yngve Alwå, *Förskolor och daghem*, Stockholm 1948, s 18.

¹² Kungliga Socialstyrelsen, *Råd och anvisningar angående planering av institutioner för halvöppen barnavård samt angående hälsokontrollen utfärdade av socialstyrelsen i samråd med medicinalstyrelsen*, 1944:16, Stockholm 1944, s 6.

¹³ Maria Moberg, "Barnträdgårdens materialhylla", *Barnträdgården* 1943:4, s 73.

¹⁴ *Ibid*, s 73.

¹⁵ *Ibid*, s 73.

öppningsbara fönster, ett rejält golv och delvis kakelbelagda väggar är en självklarhet i de normativa texter som jag studerat. Enligt HSBs riktlinjer bör toaletterna vara försedda med fönster för att få dagsljus, och dessutom ha goda vädringsmöjligheter. Utöver WC-stol rekommenderas tvättställ, handdukhängare, sköljho, mindre linneförråd samt utrymme för några pottor.¹⁶ Socialstyrelsen betonar att toaletternas golv ska vara doserat, försett med golvavlopp och att väggarna ska vara delvis belagda med kakel eller annat likvärdigt material.¹⁷ Antalet handfat bör beräknas så att det bör finnas ett handfat per 5-10 barn, och om barnen borstar tänderna så bör det finnas en särskild tandborstskål. Varje barn ska ha en egen handduk, tvättlapp, kam och eventuellt nagelborste, tandborste och glas.¹⁸

Toalettens pedagogiska funktion har givits liten uppmärksamhet i den tidigare forskningen. Några försök har dock gjorts.¹⁹ Det kanske mest välkända exemplet är Foucaults analys av latrinerna vid Ecole Militaire i Paris. De instruktioner för hur toaletter bör konstrueras i förskolan som jag återfunnit, skiljer sig tydligt från de disciplinära toaletterna vid Ecole Militaire. I förskolan följer toaletterna en annan logik. Medan latrinerna vid Ecole Militaire var avsedda att förhindra otillåtna rörelser, och på disciplinärt vis skapa en rumslik ordning, så är syftet med förskolans toaletter att ge barnen möjlighet att röra sig. Om latrinerna vid Ecole Militaire konstruerades för att eleverna skulle kunna göra så lite som möjligt på egen hand – idealet vore om de bara gjorde toalett utan att onanera eller skapa sig homosexuella erfarenheter – så är syftet med förskolans toaletter att barnen ska kunna göra så mycket som möjligt på egen hand. Barnen går alltså inte bara på toalett för att de behöver, utan de går på toalett också för att lära sig en läxa i självständighet.

I förskolan tar man hjälp av själva toalettstolen. Dessa syftar inte till att begränsa barnens toalettbestyr, vilket militärskolans latriner avsåg, utan syftar snarare till att göra det möjligt för barnen att själva gå på toaletten. Därför betonas att toaletterna bör anpassas till barnens storlek.²⁰ I HSBs ritningar konkretiseras detta i förslag på toalettstolar för barn under fyra år som är 38 centimeter höga, 48 centimeter djupa och 38 centimeter breda. HSB föreslår också att de traditionella toalettsitsarna på dessa stolar kan bytas mot en sits med mindre öppning.²¹

Annan utrustning som fyller samma syfte är bland annat tvättställ, handdukar, kammar, nagelborstar och glas. Alla dessa toalettsaker bör vara placerade på en sådan

¹⁶ Alwå, *Förskolor och daghem*, s 18f.

¹⁷ Socialstyrelsen, *Råd och anvisningar angående planering av institutioner för halvöppen barnavård samt angående hälsokontrollen utfärdade av socialstyrelsen i samråd med medicinalstyrelsen*, 1944:16, s 4.

¹⁸ *Ibid*, s 5.

¹⁹ Se exv. Michel Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, Lund 1987; Erving Goffman, *Totala institutioner. Fyra essäer om anstaltslivets sociala villkor*, Stockholm 1983, s 26f; Lars-Eric Jönsson, *Det terapeutiska rummet. Rum och kropp i svensk sinnessjukvård 1850-1970*, Stockholm 1998, s 225-233.

²⁰ Socialstyrelsen, *Råd och anvisningar angående planering av institutioner för halvöppen barnavård samt angående hälsokontrollen utfärdade av socialstyrelsen i samråd med medicinalstyrelsen*, 1944:16, s 16, 4

²¹ Alwå, *Förskolor och daghem*, s 18.

höjd att barnen faktiskt kan nå dem och använda sig av dem självständigt.²² HSB föreslår att tvättställens överkant bör placeras 55 centimeter över golvet i toaletterum avsedda för två till treåringar, medan tre till sjuåringars tvättställ bör sitta 65 centimeter över golvhöjd. Handdukarna bör hänga fritt från varandra och placeras med femton centimeters mellanrum, antingen 80 centimeter eller 1,1 meter över golvet.²³ Syftet med detta är tydligt. ”All inredning göres i barnstorlek; även vid renlighetsbestyren skall man tidigt kunna reda sig själv”.²⁴

Det stimulerande rummet

Ett andra kännetecken hos förskolans materiella kultur var en strävan efter att inte bara möjliggöra barnens involvering i sin egen underkastelse, utan också en ambition att få dem att själva vilja delta i densamma. Denna ambition, som beskrivits som grundläggande för den maktutövning som karaktäriserar det moderna samhället,²⁵ handlar i förskolan mycket om att göra förskolans verksamhet så lockande som möjligt. Dels ser vi detta i lokalernas allmänna utformning som ska vara glada och ljusa, och stimulerande för barnen. Väggytan har i detta avseende en särskild pedagogisk funktion. Den ska enligt Carin Ulin göra rummet ljust och glatt. Samtidigt som det ska egga barnet till aktivitet, så ska väggytan också ge barnet utrymme för lugn och ro. Hur väggytan ska lösa denna uppgift är enligt Ulin en fråga om att skapa en korrekt balans mellan tomma väggytor, och sådana ytor som är fyllda av barnens teckningar. Först då stimuleras barnen utan att stressas och överansträngas.²⁶

Stimulerande leksaker och sysselsättningsmaterial

I förskolan tillskrevs leksakerna en stor betydelse för barnens fostran. Ett sådant pedagogiskt betraktelsesätt på leksaker återfinns hos Böttiger och Moberg. Leksaker får inte betraktas som lyxartiklar, som inte behövs i förskolor. Leksaker är i stället av oerhört stor betydelse, vilket framgår av blockcitater ovan. Enligt författarna bör det därför finnas tre slags leksaker. För det första färdiga leksaker som dockor, husgeråd, bilar, leksaksdjur och liknande som uppmuntrar barnen till rollekar. Dockor kan passas, kläs på och i dockrummet kan dockmamman öva sina husmoderliga plikter. Vid dessa tillfällen kan barnen öva sig i ordning, aktsamhet och hänsyn. För det andra bör det finnas material för sinnesövningar, iakttagelse och eftertanke.

²² Socialstyrelsen, *Råd och anvisningar angående planering av institutioner för halvöppen barnavård samt angående hälsokontrollen utfärdade av socialstyrelsen i samråd med medicinalstyrelsen*, 1944:16, s 5.

²³ Alwå, *Förskolor och daghem*, s 18f.

²⁴ Alva Myrdal, *Stadsbarn. En bok om deras fostran i storbarnkammare*, Stockholm 1936b, s 113.

²⁵ Nikolas Rose, "Politisk styrning, auktoritet och expertis i den avancerade liberalismen", i Kenneth Hultqvist & Kenneth Petersson (red), *Foucault : namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik. Texter om maktens mentaliteter, pedagogik, psykologi, medicinsk sociologi, feminism och biopolitik*, Stockholm 1995, s 49f.

²⁶ Carin Ulin, "Golvytans och väggytans pedagogiska uppgifter", *Barnträdgården* 1946:2, s 28f.

Montessorimaterial rekommenderas här. För det tredje bör förskolor vara utrustade med olika slags material för konstruktion och fritt skapande. Bygglådor, lera och teckningsmaterial är här tillsammans med byggklossar och bygglådor relevanta leksaker. Särskilt betonar författarna byggklossarnas värde. Enligt författarna tillfredsställer dessa på ett särskilt sätt barnens lust att konstruera och utvecklar därför deras uppfinningsförmåga.²⁷

Denna syn på lek och leksaker är intressant. Förskolan kan i detta avseende sägas ingå i den allmänna förändring som Martha Wolfenstein identifierat i amerikansk föräldrarådsgivningslitteratur, som inneburit att leken fått en ny funktion. För att stimulera till arbete och inlärning har arbetet och undervisningen fått något av lekens former, vilket också inneburit att leken fått något av arbetets och undervisningens funktioner.²⁸

För att barnen dock ska vilja leka med förskolans leksaker som har sådana fostrande effekter, så använder sig förskolan av olika tekniker. Bland dessa spelar den redan nämnda leksakshyllan en viktig roll. De egenskaper hos materialhyllan som är viktiga i detta avseende är dess öppenhet. Denna öppenhet kan åstadkommas på olika sätt. Den kan åstadkommas genom öppna fack utan skåpdörrar, eller så kan samma effekt erhållas, vilket Alva Myrdal uppmärksammar, genom glasdörrar.²⁹ Avsikten med denna öppenhet är att barnen ska lockas och stimuleras till att använda leksakerna som i sin tur enligt Myrdal avser att befärma barnets utveckling i olika avseenden.³⁰

Av stor betydelse är också att det finns en tillräcklig mängd med leksaker, och att dessa besitter en tillräckligt stor variation. För att barnen ska vilja leka så måste det finnas leksaker som passar olika barn i olika åldrar.³¹ Det bör därför enligt Maria Moberg finnas bland annat montessorimaterial, byggmaterial, sykort, bilderböcker, lottospel, och pussel av olika slag i förskolans materialhylla.³² Myrdal betonar också betydelsen av att det finns olika former av block, pelare, cylindrar, kuber, samt dockmöbler, lera, dockor, staffli, trädjur och trubbiga saxar bland förskolans lekmaterial.³³ Vid sidan av att lekmaterialen ska besitta en viss bredd, så betonar Moberg också att lekmaterialen måste förändras. Även om det är viktigt att det finns en kontinuitet som gör att barnen känner sig trygga, så måste ibland nya leksaker introduceras till förskolan. Avsikten med detta är att överraska barnen, egga dem till nya ansträngningar och ge dem nya uppslag till lekar.³⁴

²⁷ Böttiger & Moberg, *Barnträdgården och dess betydelse för småbarnsåldern*, s 22f.

²⁸ Martha Wolfenstein, "The emergence of fun morality", *Journal of social issues* 1951:7, s 15-25.

²⁹ Myrdal, *Stadsbarn. En bok om deras fostran i storbarnkammare*, s 112.

³⁰ Moberg, "Barnträdgårdens materialhylla", s 73.

³¹ Jfr också Myrdal som påpekar att barnen lekar förvånansvärt kort med en enskild leksak. Alva Myrdal, *Riktiga leksaker*, Stockholm 1936a, s 23.

³² Moberg, "Barnträdgårdens materialhylla", s 73.

³³ Myrdal, *Stadsbarn. En bok om deras fostran i storbarnkammare*, s 127f.

³⁴ Moberg, "Barnträdgårdens materialhylla", s 73.

För att leksakerna och sysselsättningsmaterialet verkligen ska kunna stimulera barnen och få dem att självständigt och på eget bevåg kunna delta i förskolans verksamhet, så måste leksakerna också användas på rätt sätt. Detta uppmärksammar av Böttiger och Moberg som menar att vi ofta klagat på att nutidens människor uppvisar en brist på företagsamhet och originalitet, och man menar att till detta har uppfostran inte varit utan skuld. För att barnen i stället ska kunna bli självständiga och initiativrika, så måste de få möjlighet att arbeta självständigt med leksakerna.³⁵ Detta innebär att ingen får föreskriva vad barnen ska göra. Allt lekande bör, som Myrdal påpekat, vara fritt. Allt dikterande av vad barnen ska leka är otjänligt.³⁶ Detta innebär att barnen själva fritt ska få välja sina sysselsättningar. En del av barnen börjar leka med en sak, andra tvekar till en början, och på sina håll kan det bildas grupper av barn som leker tillsammans.³⁷ Leksakerna får på detta sätt enligt Myrdal en tydlig pedagogisk funktion. Leken ger barnet dess första moral, och ger dem känslan av att något – exempelvis att trä pärlor på en tråd – måste uppfyllas. I det avseendet innebär leken enligt Myrdal att barnet övas i självdisciplin.³⁸

För att barnen själva ska vilja delta i sin egen fostran krävs också leksaker som uppmuntrar därtill. Leksakerna får inte vara för komplicerade för barnet, utan de måste passa barnen. Rutschlådan bör ges till barn mellan två och fem år, bultbräden till barn mellan två och fyra år. Dockor, gärna stora och mjuka, kan barn använda från två års ålder. Dockans tillbehör bör dock inte ges alla på samma gång. Först kan docksängen med sängkläder, för att sedan följas av docktvätten, dockkläderna och dockköket.³⁹ Leksakerna måste nämligen enligt Myrdal ligga vid just den svårighetsgräns, där ”de både vållar en liten ansträngning som lockar vidare och utvecklar, och samtidigt ger ett resultat, som tillfredsställer barnet och därmed befäster vad det lär sig”.⁴⁰ Detta konstaterar Myrdal, är de vuxnas ”hemliga avsikt, vår pedagogiska omtanke vid leksaksval och leksakskonstruktioner”.⁴¹

Leksakerna får heller inte begränsa barnets deltagande i leken. Barnen bör inte förses med leksaker som barnen inte kan lägga själ och hjärta i, utan endast kan leka med efter en förutbestämd mall. Kritik riktas här mot det traditionella förskolearbetet där barnets sysselsättningar har varit allt för bundna vid förebilder och schabloner.⁴² Exempel på sådant material som användes i dessa sysselsättningar var så kallade sykort där barnen endast hade att sy stygn genom de hål som fanns stansade i kortet. Kritik riktas också mot målarboken. Den är enligt Zoja Orłowskaja av tvivelaktigt ”pedagogiskt-psykologiskt” värde, eftersom ”den lämnar ej plats åt självständig

³⁵ Böttiger & Moberg, *Barnträdgården och dess betydelse för småbarnsåldern*, s 27.

³⁶ Myrdal, *Stadsbarn. En bok om deras fostran i storbarnkammare*, s 121.

³⁷ Böttiger & Moberg, *Barnträdgården och dess betydelse för småbarnsåldern*, s 24f.

³⁸ Myrdal, *Stadsbarn. En bok om deras fostran i storbarnkammare*, s 117.

³⁹ Myrdal, *Riktiga leksaker*, s 23, 36f.

⁴⁰ *Ibid*, s 9.

⁴¹ *Ibid*, s 9.

⁴² Böttiger & Moberg, *Barnträdgården och dess betydelse för småbarnsåldern*, s 12f.

verksamhet” då den endast ger utrymme för barnen att fylla i på förhand bestämda färger. Utöver att målarböckerna på detta sätt direkt utgör ett hinder för barnens egna deltagande i sin verksamhet, så finns också risken att målarböckerna även i det långa loppet försvagar barnens självständighet. Enligt Orłowskaja finns det en fara i att barnen vänjer sig vid att passivt färglägga färdiga tavlor i stället för att själva rita något.⁴³

Det kontrollerade rummet

Slutligen utmärks förskolans materiella kultur också av en strävan efter att kontrollera barnens deltagande i förskolans verksamhet. Förskolan nöjer sig i detta avseende inte med att endast möjliggöra och stimulera barnen till att vilja delta i sin egen fostran, utan avser även att kontrollera att så också sker. Till sin hjälp tar man här tekniker som liknar de panoptiska metoder som enligt Foucault karaktäriserade disciplinen. Vid sidan om att vara ett rum för lekar, sysselsättningar, rörelsefrihet, självständighet, så är förskolans rum således också platsen för en panoptisk övervakning och kontroll som Foucault beskrev som en strävan efter ”en inre sammanlänkad och detaljerad kontroll – så att alla de som uppehåller sig i byggnaden blir synliga”.⁴⁴

Ett panoptiskt rum

Den elegantaste lösningen på denna problematik, som inte ligger Jeremy Benthamns vision av panoptikon långt efter, presenteras av Maja Montgomery. Hennes vision av förskolan är en förskola omgiven av grönskande äppel-, körsbärs- och kastanjeträd bestående av ett grupprum som – räknat medurs – är omgivet av en leksal, entré, kapprum och toalettutrymmen, vaskrum och slöjdrum. Enligt henne bör förskolan konstrueras på ett sådant sätt att grupprummet är det centrala rummet, utifrån vilket samtliga rum inklusive leksal och toaletterum, kan överblickas ”genom låga, i lagom höjd placerade tittfönster”.⁴⁵ För att dessutom åstadkomma den ojämlika effekt mellan övervakare och övervakad som det disciplinära panoptiska schemat innebär, förespråkar Montgomery användandet av ett visst slags glas. Mellan den yta som finns i förskolans hall och leksalen menar Montgomery att ett fönster installeras som ”är så utformad att man kan se in, men barnen ej kan se ut”.⁴⁶

⁴³ Zoja Orłowskaja, "Om bilderböcker för små barn", *Barnträdgården* 1943:1, s 30f.

⁴⁴ Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, s 201.

⁴⁵ Montgomery, s 61.

⁴⁶ Maja Montgomery, "Bygg barnträdgårdar i stadsparken!" *Barnträdgården* 1941:4, s 61. En jämförelse kan här göras med Benthamns idealfängelse där denna ojämlikhet mellan övervakare och övervakad skapades med hjälp av persienner för fångvaktarens bevakningsfönster som gjorde att denne kunde se bevaka fångarna genom fönstret samtidigt som fångarna inte kunde se in. Denna ojämlikhet säkerställdes med hjälp av skiljeväggar som avdelade fångvaktarens övervakningstorn på ett sådant sätt att varken minsta ljus eller rörelse skulle kunna avslöja vaktens närvaro. Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, s 235f.

HSBs disposition av rummen ger inte en lika stark panoptisk effekt. Detta framgår av ett utarbetat kommunikationsschema, där relationen mellan varje rum anges genom streck dragna mellan de olika block som symboliserar de olika rummen. Av denna framgår att det finns dörrar mellan entrén och samtliga övriga rum. Lekrummet kan, enligt detta kommunikationsschema, övervakas från både lekplatsen och entrén.⁴⁷ Liksom Montgomery väljer HSB att använda sig av glasrutor för att stärka kontrollen över förskolebarnen. I instruktionerna för hur förskolans väggar bör konstrueras påpekas att inspektionsfönster bör placeras på de väggar där möjligheten till övervakning krävs. Däremot, menar man, bör man undvika större glaspartier.⁴⁸ Av Böttiger och Moberg rekommenderas dörrar med glasrutor för att underlätta övervakning utan att barnen störs.⁴⁹

Denna panoptiska översikt karaktäriserar också förskolans olika rum. Detta gäller inte minst förskolans öppna lekrum och grupprum, som gör det möjligt för en lärarinna att hålla koll på sina barn. Detta gäller också toaletten, som annars traditionellt har varit en plats där det privata fått vara undanskymt. Förskolans toalett liknar i detta avseende den av Foucault beskrivna latrinen i Ecole Militaire i sin panoptiska strävan.⁵⁰ Karaktäristiskt för militärskolans toaletter var enligt Foucault en mycket speciell konstruktion. För att kontrollera att inga otillåtna omoraliska handlingar skulle kunna utföras, så konstruerade man latrinernas dörrar så att de var halvhöga. Därmed kunde själva akten ske i hemlighet, samtidigt som övervakaren kunde se både elevernas huvud och ben.⁵¹

Ecole Militaires toaletter liknar i detta avseende inte bara den totala institutionens förnedrande toaletter, den svenska sinnessjukvårdens kontrollerade toaletter och amerikanska videoövervakade collegetoaletter, utan också förskolans toaletter.⁵² Visst förespråkar HSB att förskolorna placerar wc-stolen mellan skärmar, när det gäller toaletter för de mindre barnen under tre år – dock rör det sig ändå endast om skärmar – och att de något äldres barnens toalett förses med en dörr. Men ändå betonar man vikten av att toaletten kan övervakas. I kommunikationsscheman, som beskriver vilka relationer olika rum bör ha med varandra förordas att övervakningen av toaletterummet

⁴⁷ Alwå, *Förskolor och daghem*, s 13.

⁴⁸ Ibid, s 22.

⁴⁹ Böttiger & Moberg, *Barnträdgården och dess betydelse för småbarnsåldern*, s 18.

⁵⁰ Socialstyrelsen, *Råd och anvisningar angående planering av institutioner för halvöppen barnavård samt angående hälsokontrollen utfärdade av socialstyrelsen i samråd med medicinalstyrelsen*, 1944:16, s 4; Alwå, *Förskolor och daghem*, s 18, och Böttiger & Moberg, *Barnträdgården och dess betydelse för småbarnsåldern*, s 19.

⁵¹ Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, s 203.

⁵² Goffman, *Totala institutioner. Fyra essäer om anstaltslivets sociala villkor*, s 26f; Jönsson, *Det terapeutiska rummet. Rum och kropp i svensk sinnessjukvård 1850-1970*, s 225-233, och Peter Kelly, "Growing up as risky business? Risks, surveillance and the institutionalized mistrust of youth", *Journal of youth studies* 2003:6, s 165.

bör åstadkommas antingen genom att man använder sig av ett inspektionsfönster eller genom att man installerar en dörr med glas.⁵³

Lärarynnans blick: anteckningarna

Mången gång blir ett barns hela väsen och tänkesätt belyst just genom ett sådant yttrande, och har man därtill flera anteckningar och berättelser om samma barn, får man en ganska god bild av dess utveckling /.../ Man samlar och fördjupar sig inför barnet på ett helt annat sätt, än om man blott har händelsen i minnet, och den glädje nedskrivandet giver, gör att man med friare och vaknare blick följer händelserna i barnets liv.⁵⁴

Vid sidan av ett panoptiskt rum, som möjliggör en jämförelsevis allomfattande och ständig övervakning av förskolans barn, så tar lärarinnan också andra materiella tekniker till sin hjälp för att kontrollera barnen. Den viktigaste av dessa är i mitt källmaterial anteckningar och rapporter, som jag nedan kommer att gå närmare in på.

Att föra anteckningar över vad barnen gör och säger tillskrivs stor betydelse i mitt material. Foucault har beskrivit anteckningarnas funktion i termer av "det skrivnas makt", som han beskriver som en av de viktigaste kuggarna i disciplinens maskineri. Anteckningar som ett sätt att stärka kontrollen av den enskilda individen.⁵⁵ Denna funktion förefaller anteckningarna även fylla i mitt material. Enligt Ebba Bergström spelar noggranna anteckningar en viktig roll som stöd för minnet i insamlandet av den stora mängd information rörande det enskilda barnet, dess fysiska hälsa, hem- och levnadsförhållanden.⁵⁶ Karin Lindahl argumenterar på ett liknande sätt för förandet av anteckningar, och uppmärksammar vikten av att anteckna vad barnen säger. Inte bara för att barnen kläcker ur sig lustigheter, utan också för att anteckningarna kan ge en fördjupad kunskap om enskilda barn.⁵⁷

Hur bör då dessa anteckningar se ut? Hildegard Hetzer ger det mest utvecklade svaret i mitt material, som också tydligt visar på hur anteckningar liksom förskolans panoptiska rum bidrar till att öka lärarinnans kunskap om de enskilda barnen och därmed stärker hennes kontroll över dem. Hon ger flera tydliga praktiska råd, som kan komplettera Bergströms och Lindahls mer översiktliga tips om att anteckningar bör föras (Lindahl) och att det bör ske noggrant (Bergström). Hetzer menar att anteckningarna bör föras först när barnen gått hem, eftersom antecknandet annars skulle kunna störa lärarinnornas fostrande av barnen. När hon väl antecknar bör detta ske så fritt och obundet som möjligt, utan att lärarinnan låter sig begränsas av förutfattade meningar om vad hon bör observera.

Sättet som lärarinnan bör redogöra för de iakttagelser som hon gör, bör enligt Hetzer ha två steg. Det första steget består av att lärarinnan för dagsberättelser. I dessa

⁵³ Alwå, *Förskolor och daghem*, s 18.

⁵⁴ Karin Lindahl, "Ej blot til lyst", *Barntvädgården* 1925:2, s 33.

⁵⁵ Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, s 221-225.

⁵⁶ Ebba Bergström, "Om arbetet med s.k. problembarn. Några tankar och erfarenheter", *Barntvädgården* 1935:3, s 43.

⁵⁷ Lindahl, "Ej blot til lyst", s 33.

redogör hon för vad hon iakttagit hos ett specifikt barn, allra helst i kronologisk ordning. I den barnträdgård Hetzer själv är aktiv i, för man en sådan dagsberättelse för varje lite nykomling i barnträdgården de tre första dagarna. Från och med den fjärde dagen till slutet av den andra veckan görs sådana dagsberättelser var fjärde dag. Med vilket intervall dagsberättelser sedan upprättas bestäms sedan individuellt från fall till fall.

När författandet av dagsberättelser pågått i två veckor, upprättas för första gången en uppfostringsrapport. Nya rapporter upprättas sedan med en eller två månaders mellanrum. De är baserade på dagsberättelserna, och vad man i övrigt vet om barnet. Dock bör den inte endast innehålla rena faktaförhållanden (händelser i barnträdgården, barnets hem- och levnadsförhållanden) utan bör också inbegripa en sammanfattande beskrivning av barnets personlighet. Denna beskrivning bör vara fritt hållen, inte bunden till något schema, där både det väsentliga och det oväsentliga tagits med. Denna personlighetsbeskrivning bör också kompletteras med en diskussion kring barnträdgårdens inverkan på barnet. Vilka resultat har barnets uppfostran nått hittills, och vilka resultat kan den tänkas att uppnå.⁵⁸ En sammanfattning görs alltså, där förskolans kontroll av barnet koncentreras på papper.

⁵⁸ Hildegard Hetzer, "Psykologiska föredrag", *Barnträdgården* 1936:4, s 81ff.

Individualiserande teknologiers ”governmateriality”

Ovan har jag i ett försök att kombinera ett intresse för det moderna samhällets governmentalitet och undervisningens och fostrans materiella kultur, studerat de materiella tekniker som under tidigt 1900-tal användes i syfte att skapa barn som själva deltar i sin egen fostran. I detta paper har jag framförallt uppmärksammat hur förskolans materiella kultur bidragit till detta genom att möjliggöra, stimulera och kontrollera barnens självuppfostran. Jag har redogjort för hur allt från lektrum till toaletter gjort det möjligt för barnen att i hög utsträckning sköta sig själva i förskolan. Väl placerade hyllor i kapprummet och lagom höga toaletter har studerats. Jag har också berättat om hur förskolans leksaker och annat sysselsättningsmaterial avsett att stimulera barnen till att själva vilja delta i förskolans fostrande verksamhet. Jag har beskrivit hur man genom att skapa stimulerande leksaker och ge barnen i uppdrag att ta hand om vissa föremål i förskolan, försökt involvera barnen i deras egen uppfostran. Slutligen har jag redogjort för hur man sökt att kontrollera barnens deltagande i förskolans fostrande verksamhet genom skapandet av ett panoptiskt rum, i vilket en särskild disposition av rummen och användandet av glasrutor varit centralt. Jag har också redogjort för hur lärarinnans panoptiska blick formats av skriftliga anteckningar.

Vilka slutsatser kan man då dra utifrån min undersökning rörande vilka grundläggande principer som karaktäriserar individualiserande teknikens ”governmateriality”? Vissa likheter kan vi se mellan denna materiella kultur och den disciplinära materiella kultur som beskrivits i den tidigare forskningen av bland annat Michel Foucault och Thomas Markus.⁵⁹ Gemensamt för de båda kulturerna har varit en panoptisk rationalitet. Liksom den disciplinära individen är det individualiserade barnet övervakat och kontrollerat. Den materiella kultur som jag har kunnat visa på, skiljer sig dock på flera punkter från den disciplinära materiella kulturen. Skillnaden består i att individen i förskolans rum är fritt. Det rör sig dock inte om befrielsens frihet, utan om en kalkylerad och fostrande frihet. Där disciplinen sökt begränsa och förhindra individens beteende, har den ovan beskrivna individualiserande arkitekturen avsett att öppna upp och möjliggöra självständiga handlingar. Där disciplinen följt förbudets gik, har förskolans materiella kultur syftat till att vara stimulerande.

⁵⁹ Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*; Thomas Markus, "Early nineteenth century school space and ideology", *Paedagogica historica* 1996:XXXII. För exempel hämtade från svensk mark, se Lars Petterson, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham . Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809-1860*, 1992 och Jönsson, *Det terapeutiska rummet. Rum och kropp i svensk sinnessjukvård 1850-1970*.